

De marges in de eindtermen

Peter Wester en Jan Sniekers

'Denken in eindtermen, daar moeten we nog mee vertrouwd raken!'

Met deze uitspraak gaf een collega tijdens de veldraadpleging aan voor welk probleem schoolboekschrijvers voor de bovenbouw havo/vwo en stofomschrijvers voor het centraal examen komen te staan. En natuurlijk ook de docenten, die wel eens zelf lesmateriaal maken voor hun leerlingen. Ook zij zijn meestal niet vertrouwd met het ontwikkelen van een thema vanuit een vastgelegd grondpatroon. In dit artikel willen wij u aan de hand van enkele eindtermen met deze benadering kennis laten maken.

Wij gaan er niet van uit dat u na het lezen ervan andere eindtermen op een gelijksoortige wijze moet kunnen benaderen.

Wel hopen wij u hiermee zo te informeren, dat u zich een beeld kunt vormen van de eisen die de Tweede Fase stelt.

EXAMENPROGRAMMA VWO

ECONOMIE EN MAATSCHAPPIJ Geschiedenis 1, 280 slu

Deel I

A *Benaderingswijzen en vaardigheden*

Deel II

B *Levensonderhoud*

Levensonderhoud en sociale verhoudingen

C *Primaire samenlevingsverbanden*

Primaire samenlevingsverbanden en opvoeding

D *Staat, natie en besluitvorming*

Politieke systeem en politieke cultuur in Nederland

Totalitaire systemen en staten

Staats- en natievorming

E *Oorlog en vrede*

Internationale betrekkingen en oorlogvoering

F *Ontmoetingen tussen culturen*

Niet-westerse samenlevingen

Contacten tussen westerse en niet-westerse samenlevingen

G *Zingeving en cultuur*

Oude culturen en de westerse samenleving

Volkscultuur: vormgeving van het dagelijks leven

Deel III

H *Historisch onderzoek*

Deel IV

I *Oriëntatie op studie en beroep*

CULTUUR EN MAATSCHAPPIJ

Geschiedenis 1 en 2, 320 slu
(Geschiedenis 2 (40 slu) te stapelen op
Geschiedenis 1)

Deel II

G *Zingeving en cultuur*

Religie en levensbeschouwing

Deel III

Scriptie

EXAMENPROGRAMMA HAVO

ECONOMIE EN MAATSCHAPPIJ Geschiedenis 1, 160 slu

Deel I

A *Benaderingswijzen en vaardigheden*

Deel II

B *Levensonderhoud*

Levensonderhoud en sociale verhoudingen

C *Primaire samenlevingsverbanden*

Primaire samenlevingsverbanden en opvoeding

D *Staat, natie en besluitvorming*

Politieke systeem en politieke cultuur in Nederland

E *Oorlog en vrede*

Internationale betrekkingen en oorlogvoering

F *Ontmoetingen tussen culturen*

Contacten tussen westerse en niet-westerse samenlevingen

Deel III

H *Historisch onderzoek*

Deel IV

I *Oriëntatie op studie en beroep*

CULTUUR EN MAATSCHAPPIJ

Geschiedenis 1 en 2, 240 uur
(Geschiedenis 2 (80 slu) te stapelen op
Geschiedenis 1)

Deel II

D *Staat, natie en besluitvorming*

Totalitaire systemen en staten

F *Ontmoetingen tussen culturen*

Migratie en culturele beïnvloeding

G *Zingeving en cultuur*

Volkscultuur: vormgeving van het dagelijks leven

kleio

Het nieuwe in te voeren onderwijsprogramma voor de tweede fase van havo en vwo stelt dat elk thema voor het schoolonderzoek en het centraal examen ontwikkeld moet worden uit een of enkele eindtermen. Dit vraagt om een andere benadering van wat we traditioneel de leerstof plegen te noemen en zal tevens leiden tot wijzigingen in de bestaande leerboeken.

De laatste maanden hebben wij in opdracht van de SLO voor uitgevers enkele subdomeinen van het nieuwe onderwijsprogramma aan een nadere interpretatie onderworpen. We gingen na welke thematische uitwerkingen mogelijk zouden kunnen zijn op basis van de bij het betreffende subdomein behorende eindterm(en).

De opdracht bleek even uitdagend als complex. De interpretatie van een subdomein vraagt meer denkwerk dan op het eerste gezicht lijkt. Een subdomein bevat altijd een combinatie van verschillende invalshoeken die aandacht vragen voor verschillende 'bestaansdimensies' (bestuurlijk-politieke, economisch-sociale en cultureel-mentale levenssterren) en verschillende 'identiteitsdimensies' (sociaal en culturele indelingen op grond van sekse, etniciteit, leeftijd, generatie en/of afkomst). Binnen een thema moeten al deze aspecten van een subdomein aan bod komen.

Daarnaast zijn er ook nog andere eisen die door het nieuwe onderwijsprogramma aan een thema worden gesteld, zoals de aandacht voor bestaansverheldering en voor vaardigheden. (Zie ons vorig artikel in *Kleio*, mei 1996.)

Gaandeweg stelden we een aantal stappen vast die ons nodig leken om op een verantwoorde wijze tot thematische uitwerkingen van een subdomein te komen. In deze stappen weerspiegelen zich de vernieuwingen die de tweede fase voor geschiedenis en staatsinrichting met zich mee brengt.

Het eerste subdomein dat we volgens het door ons ontwikkelde 'stappen-model' hebben geïnterpreteerd, is 'Staats- en natievorming'.*

Enkele begrippen toegelicht

Ons voorbeeld, het subdomein 'Staats en natievorming', maakt deel uit van domein D 'Staat, natie en besluitvorming'. Dit domein bevat in de vwo-profielen 'Economie en maatschappij' en 'Cultuur en maatschappij' nog twee andere subdomeinen: 'Politiek

STAPPEN BIJ DE INTERPRETATIE VAN EEN SUBDOMEIN

Stap 1: Welke beperkingen vinden we in het subdomein?

- beperkingen in tijd,
- geografische beperkingen,
- meest richtinggevend specificaties in de eindterm.

Stap 2: Welke interpretaties zijn er, gelet op de samenhang tussen de specificaties onderling, mogelijk?

Stap 3: Welke mogelijkheden tot bestaansverheldering bieden de specificaties?

Stap 4: Welke overlappings/raakvlakken zijn er met:

- andere subdomeinen,
 - kerndoelen Basisvorming
- Zijn deze bezwaarlijk?

Stap 5: Op welke vaardigheden doen de specificaties in het bijzonder een beroep?

Stap 6: Keuze van thema's

- Welke thema's hebben de voorkeur?
- Welke centrale vraag kan hieraan worden gekoppeld?

systeem en politieke cultuur in Nederland' en 'Totalitaire systemen en staten'.

Domein D 'Staat, natie en besluitvorming' vinden we ook in de havo- profielen 'Economie en maatschappij' en 'Cultuur en maatschappij'. Subdomein 'Staats- en natievorming' ontbreekt echter in deze havo-profielen.

In het overzicht van de examenprogramma's voor havo en vwo in ons vorige artikel (*Kleio*, mei 1996, 17) kunt u zien dat een

subdomein een of meerdere eindtermen bevat. Het subdomein 'Staats- en natievorming' kent er één, nummer 15.

In de aanhef van de eindterm wordt kort aangegeven wat leerlingen moeten kunnen. Ook bevat de aanhef vaak een beperking in tijd, zoals de verwijzing 'in de moderne tijd' in eindterm 15, of een geografische beperking. Na de aanhef volgen een aantal specificaties, in eindterm 15 de letters a tot en met g.

Een eindterm is zo globaal geformuleerd dat hieruit diverse thema's kunnen worden ge-

DOMEIN: 'STAAT, NATIE EN BESLUITVORMING'

Subdomein: 'Staats- en natievorming'

Eindterm 15:

De leerlingen kunnen door middel van eindtermen uit deel I uitleggen onder invloed van welke omstandigheden en processen staats- en natievorming in de moderne tijd heeft plaatsgevonden.

Zij kunnen aan de hand van een nader afgebakend thema:

- a de ontwikkeling van centrale gezagsstructuren in de context van modernisering verklaren;
- b het proces van natievorming verklaren en daarbij de rol van taal-, onderwijs-, en cultuurpolitiek aangeven;
- c staatsvormen herkennen als federale dan wel unitaire staatsvormen;
- d desintegratieprocessen beschrijven en verklaren;
- e verschillende vormen van nationalisme onderscheiden;
- f culturele en ideologische achtergronden van natiebesef en nationalisme herkennen;
- g de mate van internationale samenwerking en gevolgen daarvan voor het natiebesef aangeven.

genereerd. In de specificaties 15 a tot en met g vinden we een dergelijke globale formulering. Sommige specificaties zijn meer richtinggevend dan andere. We spreken dan van *meest richtinggevende specificaties*.

Een thema is een uitwerking van een of twee eindtermen die tot een subdomein behoren. Alle aspecten van deze eindterm(en) dienen in het thema een plaats te krijgen en kunnen derhalve in het schoolexamen of in het centraal examen getoetst worden.

Beperkingen in het subdomein

Elk subdomein kan een aantal beperkingen bevatten waarmee bij de ontwikkeling van een thema rekening gehouden moet worden. We noemen er drie.

Tijd

Elk uit het subdomein 'Staats- en natievorming' af te leiden thema zal moeten passen binnen de periode (ca) 1750 tot nu. De tweede helft van de achttiende eeuw hoort bij de moderne tijd omdat in deze periode de contouren van de moderne staat zichtbaar worden.

Het proces van natievorming wordt na 1780 in delen van Europa zichtbaar.

Plaats

Eindterm 15 legt voor de gestelde periode geen geografische beperkingen op.

Voor de 19e eeuw heeft, gelet op de inhoud van de eindterm, staats- en natievorming in Europa of de Verenigde Staten de voorkeur. Ook Japan kan hier als mogelijk voorbeeld worden genoemd.

Voor de 20ste eeuw kan staats- en natievorming in andere delen van Azië of in Afrika centraal staan. Daar kwamen deze processen pas in deze eeuw op gang.

Met de natievorming in Latijns Amerika zijn we wat voorzichtig. Deze natievorming had een eigen karakter. Leidende groepen in Latijns-Amerikaanse staten zochten in de 19e en 20ste eeuw voortdurend naar de 'nationale eigenheid' ter versteviging van hun macht/de macht van de staat. Telkens doorkruisten gemeenschappelijke factoren als de Spaanse taal, het katholieke geloof, het gemeenschappelijk koloniale verleden en de soms gemeenschappelijke afkeer van de Verenigde Staten dit proces. Vele landen kennen daarnaast intern een culturele verscheidenheid, waarbij elite en massa moeilijk met elkaar contact maakten.

Meest richtinggevende specificaties

De aanhef van eindterm 15 legt nadruk op de samenhang tussen staatsvorming en natievorming. De specificaties 15 a en b zijn voor ons derhalve bepalend voor elk thema.

Specificatie a: de modernisering moet worden gezien als een breed verschijnsel waarvan ingrijpende economische, politieke, sociale en culturele veranderingen deel uitmaakten en dat in vele landen in Europa en (meestal later) ook daarbuiten zichtbaar werd.

Specificatie c dwingt tot het vergelijken van staatsvormen. Deze specificatie vinden we, lattend op de inhoud van andere specificaties, van ondergeschikt belang. Deze 'weetjes' zijn altijd wel op de een of andere manier in een thema in te bouwen.

Specificatie d en g zijn niet zo sturend omdat zij op twee manieren kunnen worden uitgelegd.

Specificatie d (over het begrip desintegratieproces) kan verwijzen naar het uiteenvallen van multi-etnische rijken als de Donaumonarchie of de Sovjet Unie. Het kan echter ook duiden op processen die in net gevormde of te vormen natie-staten eenwording belemmeren of ondermijnen.

Specificatie g kan op twee verschillende manieren worden uitgelegd:

- door internationale samenwerking kwam het natiebesef niet tot ontwikkeling of nam af;
- door het ontbreken of afwijzen van internationale samenwerking werd het natiebesef versterkt.

Achter een dergelijke afwijzing school meestal de angst voor het verlies van 'nationale' identiteit.

Interpretaties

Bekijken we, zoals stap 2 aangeeft, de specificaties 15 a tot en met g in relatie tot elkaar, dan stellen we vast dat een uit het subdomein 'Staats- en natievorming' af te leiden thema zich kan richten op staats- en natievorming in één land of op een vergelijking van onderdelen van staats- en natievorming in twee landen of gebieden.

Als er voor één land of één gebied wordt gekozen dan moeten daar verschillende vormen van nationalisme (zie specificatie 15e) zichtbaar zijn geweest. Hierbij kan worden gedacht aan:

- de verschillen tussen liberale opvattingen over natie en nationalisme uit de eerste

helft van de negentiende eeuw en het popululaire nationalisme na (ca) 1870, of het onderscheid volksnationalisme en afscheidingsnationalisme zoals dat bijvoorbeeld zichtbaar was in de Donaumonarchie.

• Interpretaties voor de 19e eeuw

In thema's gericht op staats- en natievorming in Europa of in de Verenigde Staten kunnen naar onze mening de specificaties 15 a t/m g als volgt worden vertaald.

De ontwikkeling van centrale gezagsstructuren ging deels aan de natievorming vooraf en viel er deels mee samen.

Deze centrale gezagsstructuren ontstonden deels als gevolg van de economische transformatie die na 1750 zichtbaar werd, deels als een gevolg van of een reactie op maatregelen/ideeën uit de Amerikaanse of Franse Revolutie, of uit de Napoleontische tijd. (15a) In Europa werden in de 19e eeuw de banden tussen de staat, in handen van een politieke/maatschappelijke elite, en de bevolking sterker. Deze elite maakte hierbij dankbaar gebruik van intellectuele creaties als het bestaan van 'een volksgeest' of de 'ontdekking van een nationale volkscultuur'.

In de Verenigde Staten verliep dit proces op gelijkssoortige wijze, maar wel sneller. Dit kwam onder andere door de invoering van het algemeen kiesrecht voor blanke mannen. (15f)

Taal-, onderwijs-, en cultuurpolitiek waren in Europa in de eerste plaats bedoeld om het gezag van de staat te versterken. In de Verenigde Staten stonden het bevorderen van de politieke eenheid en de integratie van immigranten in de samenleving voorop. Pas op de langere termijn ontwikkelde zich daardoor het natiebesef onder de bevolking. (15b)

Of dit tot ca 1880 geleidelijk of schoksgewijze gebeurde, werd bepaald door:

- de ideeën of de houding van de politieke/maatschappelijke elite. (15f)
- desintegratieprocessen, gevoed door een grote culturele verscheidenheid of sterk regionalisme. (15d)

In de Verenigde Staten werd dit regionalisme mede gevoed door de afkeer van een sterke federale overheid. (15c)

Pas in de laatste decennia van de 19e eeuw zorgden vooral in Europa uiteenlopende processen als de versnelde economische modernisering, de massamigratie, de opkomst van het internationale socialisme, de invoering van het nationaal onderwijs en van de dienstplicht, het ontstaan van nieuwe nationale

staten, met name Duitsland, voor een versnelde groei van vooral linguïstisch, etnisch en soms racistisch nationalisme. Dit nationalisme bedreigde met name grote rijken met vele 'nationaliteiten'. (15a, 15b, 15d, 15e, 15f). Ook internationale samenwerking werd er door bemoeilijkt. (15g)

Een algemene benadering van deze processen, bijvoorbeeld in de zin van 'Staats- en natievorming in Europa in de 19e eeuw' bevelen we niet aan. Leerlingen moeten dan beschikken over veel (achtergrond)informatie betreffende ontwikkelingen en onderlinge verhoudingen. Het gevaar is groot dat zij dan 'door de bomen het bos niet meer zullen zien' en onvoldoende zicht krijgen op de concrete inhoud van staats- en natievorming.

• Interpretaties voor de 20e eeuw

In een aantal Europese landen kwamen staats- en natievorming pas in de 20e eeuw op gang. Deze landen maakten meestal voor 1918 deel uit van grote rijken.

Ook hier ging staatsvorming in het kader van een gewenste modernisering voorop. (15a)

Taal-, onderwijs-, en cultuurpolitiek - waarin nationale helden en de mythe van het glorierijke verleden centraal stonden - dienden om de macht van de staat te versterken en om het tot dan toe bestaande afscheidingsnationalisme om te bouwen tot een volksnationalisme. (15a, 15b, 15e)

Ideeën voor de ontwikkeling van natiebesef werden vaak overgenomen uit oudere 'natiestaten'. (15f)

Een sterk regionalisme, de aanwezigheid van etnische minderheden en grote economische tegenslagen ondermijnden de ontwikkeling van het natiebesef. (15c, 15d)

In Oost-Europese landen werd natievorming na 1939 decennia lang onderbroken of tegengewerkt, eerst door de Duitse bezetters en vervolgens door de machts- en/of annexatiepolitiek van de Sovjet Unie. (15d, 15g)

In de Sovjet-Unie was er sprake van een bijzondere situatie.

Naast een sterke communistische staatsvorming in het kader van een 'totale modernisering' waren er twee manieren van natievorming zichtbaar: de vorming van een 'nationalistisch-communistische natie' naar het model van Stalin en, in het verzet hiertegen, de ontwikkeling of de versterking van etnisch of cultureel nationalisme binnen de deelrepublieken. De specificaties 15 a t/m g staan de uitwerking van een thema over staats- en natievorming in de Sovjet-Unie niet in de weg.

Buiten Europa is in de twintigste eeuw de combinatie van staatsvorming en natievorming vooral in Azië of Afrika zichtbaar.

In de koloniale periode vestigden (meestal) Europeanen daar (nieuwe) centrale gezagsstructuren ten eigen bate en in aansluiting op modernisering in eigen land. (15a)

Taal-, onderwijs-, en cultuurpolitiek, gericht op een inheemse elite, moest dit centrale gezag versterken. (15b)

Onbedoeld stimuleerde deze politiek op langere termijn de ontwikkeling van een natiebesef waarbij de bepalende gedachten deels werden ontleend aan de Europese cultuur, deels aan de traditionele cultuur. (15b, 15f) Na het vertrek van de koloniale overheersers nam een (meestal) nieuwe inheemse politieke elite de centrale gezagsstructuren over. Een deels vernieuwde taal-, onderwijs-, en cultuurpolitiek diende op de eerste plaats het gezag van de centrale overheid te versterken en op de tweede plaats natievorming te bevorderen. (15a, 15b)

Regionale verscheidenheid, etnische tegenstellingen of stammentegenstellingen stonden deze processen in de weg of leidden tot een voor de centrale overheid gevaarlijk afscheidingsnationalisme. (15d, 15e)

Mede om dit gevaar te beteugelen werden vaak federale staatsvormen vervangen door unitaire staatsvormen. (15c)

In de jonge naties was de bereidheid om internationaal samen te werken gering. Conflicten met naburige landen of met de voormalige koloniale overheersers waren soms welkom om het natiebesef in eigen land te stimuleren. (15g)

In een thema kan het proces van staats- en natievorming in een land in Azië of Afrika op onderdelen worden vergeleken met een gelijksortig proces in Europa in de 19e of 20ste eeuw.

Leent de eindterm zich eventueel ook voor een thema waarin de ontwikkeling van de Europese Unie (als staat en Europese natie) centraal staat?

De specificaties 15 c t/m g maken dit mogelijk. De ontwikkelingen, zoals aangeduid in de specificaties 15 a en b, zijn wat de Europese Unie betreft nog in de beginfase; de samenhang tussen deze ontwikkelingen en eigentijdse modernisering kan zonder meer worden vastgesteld. Een thema waarin processen van Europese natievorming, of pogingen daartoe, zouden worden vergeleken met natievorming in een West-Europees land of in de Verenigde Staten in de 19e eeuw, behoort ons inziens tot de mogelijkheden.

Mogelijkheden tot bestaansverheldering

In overeenstemming met de uitgangspunten van de Tweede Fase is het verwerven van inzicht in het verleden geen doel op zich zelf, maar moet het bijdragen aan de verheldering van het eigen bestaan en op deze wijze ook aan het sociale verkeer in de samenleving. In ons vorige artikel (*Kleio*, mei 1996) gaven we dat al aan.

Elk thema moet dus ook hierop gericht zijn.

Welke mogelijkheden tot bestaansverheldering bieden de specificaties 15 a t/m g van het subdomein 'Staats- en natievorming'?

De leerlingen kunnen zich er van bewust worden dat:

- de behoefte aan een sterke staat of aan bestuurlijke eenheid nauw samenhangt met het steeds ingewikkelder worden van de samenleving;
- gevoelens van verbondenheid met de staat, met het staatshoofd of met het volk in eigen land in het recente verleden en wellicht ook in de toekomst niet zo vanzelfsprekend waren (zijn) als vaak wordt gedacht;
- er gebruik wordt gemaakt van bepaalde symbolen en rituelen om gevoelens van verbondenheid en eenheidsdenken te bevorderen;
- nationalisme een bepalende rol kan spelen bij het ontstaan van oorlogen;
- door vormen van afscheidingsnationalisme een bestaand proces van nationale eenwording kan worden ondermijnd en er andere vormen van nationalisme, bijvoorbeeld etnisch nationalisme in Joego-Slavië, ontstaan;
- nationalisme in de beginfase meestal het gedachtengoed is van kleine belangengroepen en pas (veel) later een massale aanhang krijgt;
- politici of maatschappelijke leiders vaak eenheidsgevoelens oproepen om niet welkome veranderingen acceptabel te maken en hun machtspositie te beschermen;
- een continue spanning bestaat tussen nationalisme en internationalisme.

Veel van deze mogelijkheden tot bestaansverheldering schoten ons al te binnen tijdens het formuleren van de interpretaties (zie de vorige stap).

Raakvlakken of overlappings: bezwaarlijk?

Het examenprogramma is erop gericht tot een zo breed en evenwichtig mogelijk curriculum voor de Tweede Fase te komen. Overlappingsen tussen subdomeinen moeten zoveel mogelijk worden vermeden. Waar er sprake is van een duidelijke overlapping kan eventueel worden besloten twee subdomeinen in één thema uit te werken. Vermeden moet echter worden dat thema's te lang worden of te veel studielasturen in beslag gaan nemen. Raakvlakken tussen subdomeinen vormen op zich zelf geen direct bezwaar, mits er creatief gebruik van wordt gemaakt. Thema's op basis van de kerndoelen basisvorming worden bij voorkeur in het curriculum voor de Tweede Fase niet herhaald. Wel is het mogelijk dat kerndoelen in het curriculum voor de Tweede Fase verder worden verdiept.

Subdomein 15: overlappingsen met andere subdomeinen?

Er is een overlapping mogelijk met twee andere subdomeinen voor de vwo-profielen Economie en maatschappij en Cultuur en maatschappij. Elk van beide subdomeinen is in een kader aangegeven.

De ontwikkeling van totalitaire systemen en staten (subdomein 14) kan mede vanuit processen van staats- en natievorming worden verklaard. Zie in het bijzonder 14 a, b, e. Een thema staats- en natievorming waarin de ontwikkeling van totalitaire systemen en staten centraal staat, kan tot een doublure leiden.

Het subdomein 'Politiek systeem en politieke cultuur in Nederland' (eindterm 13) stelt de ontwikkelingen in de (machts)verhouding overheid en (georganiseerde) burgers centraal. Getuige de inhoud van de specificaties 13a, 13b, en 13c passen enkele elementen van staats- en natievorming hierin. Ze zullen slechts een ondergeschikte rol spelen, gelet op de nadruk die in eindterm 13 wordt gelegd op ontwikkelingen in de (machts)verhouding overheid en (georganiseerde) burgers. Van een bezwaarlijke overlapping hoeft hier geen sprake te zijn.

Subdomein 15: overlappingsen met de kerndoelen Basisvorming?

De specificaties in dit subdomein treffen we niet aan in de kerndoelen basisvorming (Domein C 'Bestuurlijk-politieke oriëntatie' en onder Domein E 'Staatsinrichting').

kleio

DOMEIN D: 'STAAT, NATIE EN BESLUITVORMING'

Subdomein: 'Politiek systeem en politieke cultuur in Nederland'

Eindterm 13*:

De leerlingen kunnen door middel van eindtermen uit deel I uitleggen onder invloed van welke omstandigheden en processen het politiek systeem en de politieke cultuur in Nederland zich sinds het midden van de negentiende eeuw hebben ontwikkeld.

Zij kunnen aan de hand van een nader afgebakend thema:

- a veranderingen in doeleinden, machtsmid-delen en omvang van het overheidsbeleid verklaren en de gevolgen daarvan voor diverse maatschappelijke terreinen aangeven;
- b veranderende visies van sociaal-politieke bewegingen en politieke partijen op macht, gezag en interventie van de overheid aangeven en verklaren;
- c het streven van groepen om toegang te krijgen tot de politieke besluitvorming aan de hand van de begrippen burgerschap en emancipatie uitleggen;
- d de veranderende invloed van burgers op het overheidsbeleid verklaren en de effecten daarvan voor de werking van het politieke systeem herkennen;
- e het gebruik van symbolen en rituelen door politieke elites, partijen en pressiegroepen in verband brengen met het veranderende politieke systeem;
- f de invloed van de media op de politieke besluitvorming uitleggen;
- g** het spanningsveld tussen overheidsbemoeienis en handelingsvrijheid van burgers in de ontwikkeling van de verzorgingsstaat herkennen;
- h de betekenis van het Europese integratieproces voor de politieke invloed van de Nederlandse burgers en voor het overheidsbeleid aangeven.

* In de Havo-profielen Economie en maatschappij en Cultuur en maatschappij subdomein 11.

** Komt niet voor in de genoemde Havo-profielen.

DOMEIN D: 'STAAT, NATIE EN BESLUITVORMING'

Subdomein: 'Totalitaire systemen en staten'

Eindterm 14*:

De leerlingen kunnen door middel van eindtermen uit deel I uitleggen onder invloed van welke omstandigheden en processen totalitaire systemen en staten zich in de twintigste eeuw hebben ontwikkeld. Daarbij betrekken zij een fascistisch of een communistisch stelsel.

Zij kunnen aan de hand van een nader afgebakend thema:

- a een relatie leggen tussen opkomst en ontwikkeling van het betreffende totalitaire systeem en sociaal-economische en politieke verhoudingen;
- b** culturele en ideologische achtergronden van het totalitaire systeem herkennen;
- c kenmerken beschrijven van het totalitaire systeem met betrekking tot ideologie en praktijk en de veranderingen daarin verklaren;
- d de invloed van het totalitaire systeem op sekse- en etnische verhoudingen beschrijven en verklaren;
- e een relatie leggen tussen opkomst en ontwikkeling van het totalitaire systeem en nationale gevoelens en nationalisme;
- f het onderscheid vaststellen met een westers parlementair-democratisch systeem;
- g ideologische verschillen aangeven tussen fascisme en communisme.

* In het Havo-profiel Cultuur en maatschappij subdomein 17.

** Komt niet voor in het genoemde Havo-profiel.

Vaardigheden

Alle vaardigheden uit domein A moeten in principe een plaats kunnen krijgen in elk uit dit subdomein af te leiden thema. Bij deze vijfde stap noteren we vaardigheden die direct uit de specificaties af te lezen zijn.

- Met behulp van algemene begrippen (als staat, natie, natievorming, nationalisme) verschijnselen in verschillende perioden en samenlevingen met elkaar vergelijken (15a, 15b, 15e, 15g).
- Veranderingen in processen van staatsvorming en natievorming onderscheiden naar de snelheid waarmee deze plaatsvinden, van schoksgewijze tot geleidelijke (15a, 15b, 15d, 15g).
- Herkennen hoe oorzaken van verschillende aard in onderlinge samenhang historische processen als staats- en natievorming beïnvloeden (15a, 15b, 15d, 15e).
- Zich verplaatsen in opvattingen over staat en natie van mensen in het verleden. Deze opvattingen vergelijken met eigen(tijdse) opvattingen over staat en natie. Op basis van deze vergelijking een standpunt formuleren (15f).

We zouden met name deze vaardigheden een plaats willen geven in elk thema dat uit subdomein 'Staats- en natievorming' wordt gegenereerd. Daarnaast is er wellicht ruimte voor andere niet genoemde vaardigheden uit domein A.

Keuze van thema's

Op basis van overwegingen uit de voorafgaande stappen hebben bepaalde thema's onze voorkeur. We geven drie voorbeelden van voorkeurthema's. Elk thema omschrijven we in het kort. Daarnaast koppelen we aan dit thema een centrale vraag. In de omschrijvingen verwijzen we vooral naar onze bevindingen bij stap 2. In elk thema zien we ruimte voor bestaansverheldering (zie stap 3) en voor het opnemen van vaardigheden (zie stap 5).

• Voorbeeld 1

Centrale vraag: Natievorming in de moderne 19e-eeuwse staat (Nederland en/of een ander Europees land): voor de heersende groepen een noodzaak of een noodzakelijk kwaad?

Door de vestiging van centrale gezagsstructuren werden staat en onderdaan/burger in de 19e eeuw als nooit tevoren aan elkaar gekoppeld. In de lokale gemeenschappen traden nu dagelijks vertegenwoordigers van de

staat in verschillende gedaantes (postbode, politieman, schoolmeester, garnizoensmilitairen enz) op. De ontwikkelingen in het transport- en communicatiewezen verstevigden de band tussen de centrale overheid en de inwoners van de meest afgelegen streken.

Voor de staat en de heersende groepen bracht deze ontwikkeling de vraag met zich mee: hoe zij zich konden verzekeren van de loyaliteit van de onderdaan of burger. De vereenzelviging van de staat met 'de natie', in de vorm van staatspatriottisme, was het antwoord hierop. Staten gebruikten met name het lager onderwijs om het ideaalbeeld en het erfgoed van de 'natie' te verspreiden en de trouw aan land en vlag af te dwingen. Voor dit doel werden niet zelden tradities of zelfs naties verzonnen.

In een aantal staten werd de democratisering van de politiek aangegrepen om de burgers meer aan de staat te binden. Het onderwijs in één taal, een onderdeel van de modernisering van de samenleving, kon dit doel ook dienen.

Deze ontwikkelingen hadden een aantal onverwachte effecten. Ze riepen bijvoorbeeld vormen van radicaal-nationalisme op, die niet bijdroegen tot de door de staat gewenste eenheid. Zo kon ook het permanente debat over de noodzaak en over de aard van de nationale taal onwelkome desintegratieprocessen veroorzaken en politieke tegenkrachten oproepen.

Voorzover ze daartoe in staat waren namen de staat en de heersende groepen deze radicale vormen van nationalisme in het staatspatriottisme op. De elitaire voorstelling van de natie als 'het volk met dezelfde belangen' maakte plaats voor populair-nationalistische of xenofobische sentimenten en voor gevoelens van nationale superioriteit. De heersende groepen raakten evenzeer als de massa in de laatste decennia van de 19e eeuw in de ban van deze gevoelens. In deze tijd van ingrijpende veranderingen bleek het aanwakken van de angst voor buitenlanders of voor 'vreemde groepen' in de samenleving de meest effectieve manier om de eenheid te versterken.

Waar de staat en de heersende groepen de radicale vormen van nationalisme niet wisten te incorporeren dreigde hun (politieke) ondergang.

• Voorbeeld 2

Centrale vraag: Onderwijs en opvoeding, de onmisbare 'bruggenbouwers' in het proces van staats- en natievorming in West-Europa in de 19e eeuw?

Onderwijs en opvoeding speelden enerzijds een belangrijke rol bij staats- en natievorming. Anderzijds hebben staats- en natievorming geleid tot een grotere nadruk op het belang van onderwijs en opvoeding. Door deze processen in één of in enkele Europese landen op onderdelen te onderzoeken verwerft de leerling ook een breder en dieper inzicht in de omstandigheden en ontwikkelingen die staats- en natievorming stimuleerden.

• Voorbeeld 3

Centrale vraag: De vorming van de staat als natie in Indonesië na 1945: een kopie van het negentiende-eeuwse Europese proces of een eigen weg?

Bruikbare gedachten voor een thema over staats- en natievorming in de niet-westerse wereld zijn bij stap 2 te vinden.

Overeenkomsten met natievorming in Europa zien we bij de invoering van een staatsideologie en bij het gericht voeren van een taal- en cultuurpolitiek. Waar in Europa natievorming vaak plaats vond in samenhang met de invoering van de parlementaire democratie, werd in de jonge naties in Oost- of Zuid-Oost Azië vaak gekozen voor de opbouw van een autoritaire staat die drijft op een netwerk van deels nog traditionele patronage-verhoudingen.

Als thema heeft staats- en natievorming in Indonesië na 1945 hebben enige voorkeur. Zo'n thema sluit aan bij de kerndoelen basisvorming. Daarnaast geeft de belangstelling die er in Nederland vanaf 1949 tot nu is voor de ontwikkelingen in Indonesië hier toe ook aanleiding.

Thema's uit andere subdomeinen

Inmiddels hebben wij, deels in samenwerking met specialisten van universiteiten, een aantal andere subdomeinen uitgewerkt.

Van twee subdomeinen geven we een eerste indruk. Ook hier zijn we op dezelfde wijze te werk gegaan als bij het subdomein 'Staats- en natievorming'. Gezien de beschikbare ruimte beperken we ons hier tot het weergeven van een aantal voorbeeldthema's.

Domein C, subdomein 'Primaire samenlevingsverbanden en opvoeding'.

Voorbeeld 1

Wat vertellen veranderingen in het agrarische gezin (alternatief: het gezin van ambachtelijke ondernemers) in de periode 1550-1950?

In elk van de drie fasen in deze periode (zie de aanhef en de uitleg in het examenprogramma op p. 39) gaat de aandacht uit naar de samenstelling en de omvang van dit primaire samenlevingsverband, en naar de ontwikkelingen en ideeën die hierop van invloed waren. Via deze invalshoek krijgen de leerlingen tevens zicht op de maatschappelijke functie(s) van dit primaire samenlevingsverband in elk van de drie fasen.

Centrale vraag:

West-Europa 1550-1950: weerspiegelen de veranderingen in het agrarische gezin de algemene veranderingen in de samenleving?

Voorbeeld 2

Boerenhuishoudens in Nederland onder spanning, van een gezinseconomie naar een gezinslooneconomie 1700-1850.

Ingrijpende veranderingen in boerenhuishoudens (of arbeidershuishoudens) in een regio in Nederland in de 18e en 19e eeuw. De veranderingen moeten kenmerkend zijn voor de overgang van een gezinseconomie naar een gezinslooneconomie. In het bijzonder moet de aandacht uitgaan naar oorzaken en gevolgen van de huisindustrie.

Centrale vraag:

Van huisnijverheid naar fabrieksnijverheid in Twente (Brabant): een revolutionaire verandering of een geleidelijk proces?

Voorbeeld 3

De betekenis van de opkomst van het 'burgerlijk gezin' in de overgangsfase naar de industriële samenleving voor de taakverdeling tussen mannen en vrouwen.

Dit thema kan op een of meerdere Europese landen betrekking hebben.

(Dit voorbeeld is in de voorafgaande stappen uitgewerkt.)

Centrale vraag:

De nieuwe taakverdeling tussen mannen en vrouwen in het 'burgerlijk gezin' in de 18e en 19e eeuw: een uniek verschijnsel of een onverbreekbaar onderdeel van de wording van de industriële samenleving?

Domein E, subdomein 'Internationale betrekkingen en oorlogvoering'

Voorbeeld 1

De houding van mensen ten opzichte van 'oorlog en vrede' tussen 1870 en 1945.

In de periode 1870-1945 namen mensen in West en Midden-Europa ten opzichte van het verschijnsel oorlog een wisselende houding aan.

Voor 1914 werd massaal gedacht dat oorlog onvermijdelijk en met het oog op het nationaal belang zelfs wenselijk was. Tegen deze gedachten keerde zich een minderheid verenigd in vredesbewegingen of in socialistische partijen.

Oorlogservaringen in de Eerste Wereldoorlog leidden tot twijfel over het nut van oorlog of riepen afkeer er van op. Er leken kansen te zijn voor de vestiging van een internationale rechtsorde ter voorkoming van oorlog. Het verloop en de afloop van de Eerste Wereldoorlog, en de wijze waarop over de vrede werd onderhandeld, voedden ook een tegenovergestelde, oorlogszuchtige beweging, vooral zichtbaar in het opkomend fascisme. Deze beweging werd bevorderd door negatieve beeldvorming over de (voormalige) tegenstanders en door onverwerkte oorlogservaringen. Politieke en economische problemen en ontwikkelingen in de jaren dertig gaven deze stroom de overhand. Opnieuw leek een oorlog, zij het nu met meer aarzeling onder de bevolking, onvermijdelijk. De Tweede Wereldoorlog, nog meer dan de Eerste Wereldoorlog een 'totale oorlog', leidde opnieuw tot discussies over de aanpassing van het humanitair oorlogsrecht en tot een breed gevoelde wens 'oorlog en vrede' internationaal te regelen. In 1945 was het echter al de vraag of men onder de bestaande machts-verhoudingen hiertoe daadwerkelijk wilde komen.

Centrale vraag:

Waarom waren Europese volken in West-Europa in de periode 1870-1945 niet in staat en bereid voor vrede te kiezen?

Voorbeeld 2

Vredesbewegingen: hun aard en hun betekenis.

In een thema kan de ontwikkeling van het pacifistisch denken of van vredesbewegingen in de 19e en 20ste eeuw centraal staan. De aandacht gaat uit naar ontwikkelingen in het denken over vrede in het licht van regelmatige oorlogsdreiging of als reactie op oorlogssituaties in het recente verleden of in de eigen tijd. Humanisering van oorlog en de vestiging van internationaal (oorlogs)recht en internationale samenwer-

kingsverbanden waren voor deze vredesbewegingen kenmerkende doelen.

Centrale vraag:

Vredesbewegingen in de 19e en 20ste eeuw: tijdsverschijnselen of de onvermijdelijke 'tegenvoeters' van de moderne oorlog?

Voorbeeld 3

De kansen van de Volkenbond, de eerste internationale volkerenorganisatie op het terrein van 'oorlog en vrede'.

In een thema zou de opkomst en de ondergang van de Volkenbond, als gedachte en als organisatie, centraal kunnen staan. In de Volkenbond was de spanning tussen idealen en belangen goed zichtbaar. Naast de Eerste Wereldoorlog zouden internationale conflicten waarmee de Volkenbond in de jaren dertig werd geconfronteerd de aandacht kunnen krijgen.

Centrale vraag:

Was de Volkenbond bij voorbaat tot mislukking gedoemd?

Noot

* Bij onze interpretatie kten we gebruik van E. Gellner, *Naties en nationalisme* (Amsterdam 1994) en E.J. Hobsbawm, *Natie en nationalisme sedert 1780* (Amsterdam 1994).

